

УДК 321.013

Козлова Людмила Василівна,
кандидат наук з державного управління,
доцент кафедри публічного управління та
адміністрування, Інститут державного
управління Чорноморського національного
університету ім. Петра Могили, 54003,
м. Миколаїв, вул. 1-а Воєнна, 2а, корпус
10-П, тел.: (0512) 767192, e-mail: d_idu@
ukr.net

ORCID: 0000-0003-4808-6846

Козлова Людмила Васильевна,
кандидат наук по государственному
управлению, доцент кафедры публич-
ного управления и администрирования,
Институт государственного управле-
ния Черноморского национального уни-
верситета им. Петра Могилы, 54003,
г. Николаев, ул. 1-я Военная, 2а, корпус
10-П, тел.: (0512) 767192, e-mail: d_idu@
ukr.net

ORCID: 0000-0003-4808-6846

Kozlova Lyudmila Vasilevna,

PhD in Public Administration, Associate Professor of the Department of Public Management and Administration, Institute of Public Administration National University named Black Peter Graves, 54003, Mykolaiv, str. 1st Military, 2a, housing 10-P, tel.: (0512) 767192, e-mail: d_idu@ukr.net

ORCID: 0000-0003-4808-6846

ПСИХОСОЦІОКУЛЬТУРНІ ПЕРЕДУМОВИ ДОЛАННЯ КОНФЛІКТНОСТІ В КОНТЕКСТІ РЕАЛІЗАЦІЇ ПОЛІТИКИ ДЕЦЕНТРАЛІЗАЦІЇ

Анотація. Процеси трансформації українського суспільства, що пов'язані, насамперед, з реформами публічного управління, ускладнюються різноманітними проблемами інформаційного, організаційного, економічного, нормативно-правового характеру. Окрім зазначених механізмів стає очевидним, що важливу роль відіграють чинники, які лежать ширше площини публічного управління і які не бралися до уваги під час проведення реформ децентралізації у попередніх таких спробах в Україні. Ці явища пов'язані з реальною здатністю та готовністю українського суспільства до реформ де-

централізації. Результати дослідження, які знайшли своє втілення у статті, говорять про те, що в контексті децентралізації публічної влади складається конфліктна ситуація в соціумі, яка є унікальною для України.

Ключові слова: децентралізація, реформи публічного управління, психосоціокультурні передумови, конфлікт, соціальний конфлікт, суспільно-трансформаційні процеси.

ПСИХОСОЦИОКУЛЬТУРНЫЕ ПРЕДПОСЫЛКИ ПРЕОДОЛЕНИЯ КОНФЛИКТНОСТИ В КОНТЕКСТЕ РЕАЛИЗАЦИИ ПОЛИТИКИ ДЕЦЕНТРАЛИЗАЦИИ

Аннотация. Процессы трансформации украинского общества, связанные, в первую очередь, с реформами государственного управления, осложняются разнообразными проблемами информационного, организационного, экономического, нормативно-правового характера. Кроме указанных механизмов становится очевидным, что важную роль играют факторы, которые лежат шире плоскости публичного управления и которые не принимались во внимание во время проведения реформ децентрализации в предыдущих подобных попытках в Украине. Эти явления связаны с реальной способностью и готовностью украинского общества к реформам децентрализации. Результаты исследования, которые нашли свое воплощение в статье, говорят о том, что в контексте децентрализации публичной власти складывается конфликтная ситуация в социуме, которая является уникальной для Украины.

Ключевые слова: децентрализация, реформы публичного управления, психосоциокультурные предпосылки, конфликт, социальный конфликт, общественно-трансформационные процессы.

PSYCHOSOCIOCULTURAL PRECONDITIONS FOR OVERCOMING OF CONFLICT IN THE CONTEXT OF THE IMPLEMENTATION OF THE DECENTRALIZATION POLICY

Abstract. The process of Ukrainian society's transformation is associated primarily with the public administration's reforms. They are complicated by information, organizational, economic and regulatory issues. But in addition to these mechanisms, it becomes obvious that the important role is played by factors that lie outside the field of public administration and which aren't taken into account during the reforms of decentralization in previous similar attempts in Ukraine. These phenomena are associated with the real ability and willingness of the Ukrainian society to the reforms of decentralization. The article deals with the results of the study that the conflict situation in our society develops in the context of public administration's decentralization, and this situation is unique for Ukraine.

Keywords: decentralization, public administration reform, psychosociocultural backgrounds, conflict, social conflict, social transformation processes.

Постановка проблеми. Для України, як колишньої республіки СРСР, задекларований перехід до демократії супроводжується значними суперечностями і характеризується незавершеністю. Порівнюючи досвід проведення адміністративної реформи в Україні з іншими країнами, можна побачити, що демократичні системи нерівномірно та нелінійно долали цей шлях. В Україні всі спроби модернізації публічного управління супроводжуються постійними зворотними тенденціями. Вони пояснюються неготовністю суспільства до радикальних змін, що, своєю чергою, пов'язано із соціокультурними чинниками, із величезним впливом політичних традицій минулого, міцно закріплених у ментальності нації.

Теоретико-методологічні засади реформування публічного управління пов'язані з науковими напрацюваннями, які розкривають різні аспекти реформування та трансформації нашого суспільства (інформаційні, економічні, організаційні, нормативно-правові, комплексні), водночас нездатність втілення на практиці адміністративної реформи зумовлюють висвітлення та вивчення проблеми з інших позицій, саме в контексті психосоціокультурних чинників українського суспільства. Нові системоутворюючі чинники ще недостатньо досліджені, їх майже не враховують як передумову розв'язання сучасних завдань реформування системи державного управління.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Серед вітчизняних науковців велику увагу психосоціокультурним аспектам у контексті трансформації та модернізації укра-

їнського суспільства приділено увагу в роботах О. Сушій, проблеми модернізації державного управління розглядають В. Авер'янов, В. Андрущенко, Е. Афонін, В. Бабкін, О. Бабкіна, В. Барков, В. Бебик, В. Журавський, А. Заєць, Ю. Кальниш, В. Кремень, О. Лазоренко, М. Михальченко, С. Наумкіна, Ю. Пахомов, О. Пухкал, Ю. Римаренко, Ф. Рудич, В. Сіренко, Ю. Сурмін, В. Танчер, В. Ткаченко, М. Томенко, В. Храмов, В. Цветков та ін. Соціетальні чинники державного управління досліджують Е. Афонін, Е. Донченко, А. Мартинов, О. Сушій, Л. Усаченко.

Серед зарубіжних авторів проблеми психосоціокультурних та соціетальних чинників, модернізації та трансформації західних суспільств та соціального конфлікту досліджені в працях Д. Белла, Ю. Галтунга, Е. Дюркгейма, Р. Дарендорфа, Л. Козера, М. Кроз'є, М. Маффесолі, Т. Парсонса, Н. Смелзера, А. Турена та ін.

Мета статті. Дослідити сутність та природу соціального конфлікту, який виникає в контексті трансформації українського суспільства та децентралізації публічного управління, встановити психосоціокультурні передумови подолання конфліктності з метою удосконалення проведення реформ державного управління в Україні.

Виклад основного матеріалу. Конфлікт — це завжди боротьба або протидія, протиборство осіб або груп з різних значущих для них цілей, інтересів, цінностей, установок, а також усвідомлена практична діяльність з подолання цих суперечностей. Соціальний конфлікт зароджується

у певному соціальному середовищі, соціумі. Це вид протистояння, при якому сторони прагнуть захопити чи володіти територію, ресурсами, владою і, по суті, загрожують опозиційним групам або індивідам, їх правам, власності або культурі, і така боротьба набуває форми атаки або оборони.

Е. Дюркгейм, Т. Парсонс, Н. Смелзер дотримуються думки, що конфлікти неприродні та небезпечні для суспільства [6; 12; 13]. Вони характеризують конфлікт як порушення структурно-функціональної рівноваги в соціальному процесі, тому головне завдання — своєчасно його виявити і вжити необхідних заходів щодо його подолання. Конфлікт при цьому також розглядається як соціальний процес, який має свою історію, фази та етапи [Там само].

Дослідник соціальних конфліктів Л. Козер, узагальнюючи позитивні і негативні їх функції, відзначив, що конфлікт, з одного боку, виражає певне соціальне призначення, яке має соціальні наслідки, а з іншого — відображає залежність, яка виникає між власне конфліктом та іншими компонентами суспільного життя, тобто важливу роль відіграє спрямованість конфлікту [8, с. 191].

До важливих позитивних функцій конфлікту він відносить групостворюючі та групозберігаючі функції, оскільки завдяки конфлікту відбувається певна розрядка напруженості між його антагоністичними сторонами [Там само, с. 214]. Надзвичайно важливе місце належить комунікативно-інформаційній та з'єднувальній функціям, завдяки яким відбувається виявлення необхідної інформації та встановлення

комунікації, що робить можливим подальшу партнерську взаємодію і перехід від ворогуючих відносин до партнерської співпраці.

На його думку, конфлікт виникає через різноманітність інтересів груп у боротьбі за власний статус, владу та частку винагороди. Він виконує ряд позитивних функцій, сприяє розрядці напруженості, стимулюючи соціальні зміни, створення суспільних об'єднань, які сприяють згуртованості соціальної групи, розвитку комунікаційних зв'язків.

Інший дослідник конфліктології та соціального конфлікту Р. Дарендорф важливе місце відводить інтересам, які лежать в основі конфлікту [4, с. 142]. Для з'ясування природи конфлікту необхідно зрозуміти, які інтереси не співпадають, який ступень цих розбіжностей, глибину, бачення і усвідомлення учасників конфлікту. Протилежні інтереси визначають зміст конфлікту, розглядаються як явні та неявні, очевидні, латентні. Інтереси не завжди можуть бути усвідомлені учасниками конфлікту, тому важливою складовою у врегулюванні соціальних конфліктів є необхідність чіткого усвідомлення інтересів сторін. Р. Дарендорф зазначає, що латентні інтереси належать до соціальних позицій і не обов'язково є усвідомленими і такими, що визнаються представниками протилежних позицій [Там само].

Така конфліктна модель суспільства є провідною та єдиною у будь-яких значних соціальних суспільних трансформаціях та змінах. Ця модель базується на трьох положеннях: кожне суспільство має існування різних, у тому числі, протилежних інтересів

та повсюдність конфліктів; кожне суспільство базується на насиллі одних членів над іншими; конфлікти є наслідками змін та самі призводять до них. Таким чином, сутність конфлікту — це боротьба різних груп за владу, яка має характер антагонізму між владою та спротиву їй. Але головна мета влади — це не призвести соціальні конфлікти до соціальних потрясінь. Виходячи з положень цієї наукової точки зору, конфліктність, яка супроводжує адміністративну реформу, виявляється цілком природним явищем, це її необхідний атрибут.

Про позитивні риси конфлікту говорять Г. Лебон, М. Крозьє, А. Турен, Ю. Галтунгта та ін. [9; 10; 16; 18]. Вони підкреслюють об'єктивну цінність конфлікту, завдяки чому унеможливується закостеніння соціальної системи і відбувається стимулювання розвитку соціуму. Таку саму точку зору висловлює французький дослідник М. Маффесолі і зазначає, що соціальне життя не є чимось фіксованим, воно динамічне, а дуже часто — конфліктне, тому соціальні об'єднання є тимчасові, емерджентні утворення. У розробленій ним концепції Indie-rock соціології зазначено, що сучасні солідарності постійно встановлюються або розпадаються, оновлюються та модифікуються [11, с. 133–137].

Разом з цим відзначаються конфлікти, які гальмують позитивний розвиток суспільства. Причини соціальних конфліктів криються у недосконалості психологічних механізмів, які існують у суспільстві, між груповими відносинами.

Досліджуючи соціальну інтеграцію, Е. Афонін, О. Суший, Л. Уса-

ченко відзначають, що ці процеси пов'язані з наявністю режиму сталого розвитку суспільства, з гармонізацією взаємин між його різними групами, визначенням та органічним функціонуванням нормативних і соціокультурних регулятивних механізмів [1]. Одним із критеріїв досягнення такого стану є сталість соціетальних характеристик. Реформа децентралізації ставить собі за мету інтеграцію громад в єдине національне ціле. Але в контексті реформи не визначено, в який саме спосіб відбуватиметься гармонізація взаємин між різними адміністративними шаблями децентралізованого суспільства та територіальних громад, які чинники взаємодії з іншими територіальними громадами, мета такої взаємодії та ін.

Ці явища не є домінуючими в контексті реалізації реформи, проте вони мають місце і залежно від сили їх впливу на місцях відбувається не рівномірне проведення реформи, не чітке усвідомлення цілей та кінцевого результату реформи, очікуваних позитивних здобутків та набору інструментів управління. Можна констатувати, що на практиці процес реформи характеризується несталістю соціетальних засад суспільного розвитку. Своєю чергою, несталість є водночас і причиною, і мотивом соціального конфлікту й інколи ототожнюється із зовсім іншим протилежним процесом — дезінтеграцією.

Водночас Е. Афонін, О. Суший, Л. Усаченко, досліджуючи радикальні суспільно-трансформаційні процеси, які відбуваються на теренах України протягом років незалежності, відзначають, що постсоціалістич-

на трансформація, що розгортається нині як соціальний процес, має своїм наслідком, насамперед, ускладнення (багатовимірність) соціального простору [1]. Відбувається перехід від спрощеної соціальної структури колишнього модерного суспільства до постмодерного суспільства, розвиток якого характеризується еволюційними тенденціями, що призводять до ускладнення соціальної структури [14]. При цьому процеси інтеграції і дезінтеграції відбуваються постійно.

Для реформи децентралізації на сучасному етапі України характерними є нелінійні, нерозмірні, складні та надзвичайно динамічні риси суспільних змін, що гіпотетично можуть перетворити суспільну ситуацію на непередбачувану та неконтрольовану. Тобто ця реформа не відрізняється в контексті врахування психосоціальних характеристик від попередніх спроб децентралізації та адаптації зарубіжного досвіду. Якщо звернутися до аналізу даних моніторингу соціетальних змін українського суспільства за період з 1992 р., якому приділено увагу в дослідженнях Е. Афоніна, А. Мартинова, виявляється хвилеподібна (циклічна) кон'юнктура змін соціетального фактора і домінуючих у суспільстві тенденцій [2, с. 5–6]. Такий характер суспільного розвитку об'єктивно сприяє або протистоїть державним перетворенням.

Нинішні реформи відбуваються на тлі амбівалентності, наслідком чого є ситуаційний характер поведінки, висока інформаційна залежність людей, подекуди розчарування у діях влади (реформи ЖКГ, високі комунальні платежі, незрозуміла реформа

децентралізації, скорочення державних службовців та ін.). Не зникла маніпуляція ціннісною неоднорідністю суспільства — рівень усвідомлення ціннісних розбіжностей між регіонами призводить до поділу країни на “хороших” і “поганих”, визнання існування двох полярних суспільств — Східної та Західної, чи двох частин населення в межах одного регіону, району чи міста — національної та проросійської.

Водночас трансформаційні процеси, до яких вдається наша країна, охоплюють все більші сфери суспільного життя, реформа набуває характеру комплексності. І з цими позитивними змінами пов'язана можливість долання конфліктності на регіональному та місцевому рівнях, на низовому рівні — територіальній громаді.

Реформа децентралізації, проголошена у 2014 р., характеризується відсутністю гомогенності конфлікту, тобто коли причини, мотиви, характер соціального конфлікту мають подібний характер у регіонах та Україні в цілому, що мало місце під час проведення попередніх реформ з державного управління.

Нинішня реформа характеризується наявністю позитивного досвіду від об'єднання територіальних громад не тільки в межах держави, а навіть в межах одного регіону чи району. Завдяки цьому, соціальний конфлікт внаслідок децентралізації не загострюється, а навпаки — відбувається процес пошуку взаємодії суспільства з новими умовами, які висуває держава та влада. Важливу роль відіграє технічна та фінансова підтримка ЄС, яка має бути посилена для усунення конфлікту. Різнома-

нітні тренінги, гранти для проєктів територіальних громад сприяють все більшій їх включеності в процес децентралізації, що робить сам процес незворотним, тобто чим сильніше посилюються ці процеси трансформації, тим меншим стає опір змінам, за умови, якщо ці зміни несуть більше позитивного, ніж негативного.

Але ключовим аспектом в успішності реформи децентралізації є те, що найбільшого впливу зазнає свідомість людини. Вперше взаємозв'язок між економічними, політичним та культурними чинниками в розвитку суспільства розкритий у працях Р. Інглхarta, К. Вельцеля [7, с. 139]. Ці взаємозв'язки визначають рівень розвитку суспільства, здатність до модернізації та змін, взаємозв'язок між трансформацією та традицією, яким чином традиційне впливає на формування та закріплення людських цінностей і як у подальшому цінності можуть вплинути на політику. Р. Інглхарт, К. Вельцель доходять висновків, що історичні чинники змінити досить складно, вони формують ціннісні орієнтації, отже, орієнтації є результатом взаємодії модернізації та традицій; процес модернізації відбувається поетапно, оскільки він має нелінійний характер, при цьому кожен з етапів спрямований на певні зміни у світогляді людей та їх готовності до наступного кроку модернізації; у результаті єдностей трьох компонентів (політичного, економічного та культурного) змінюються усі три, при цьому в культурному змісті відбувається формування нових цінностей соціуму і поява нових інституцій.

Такі висновки були зроблені і С. Хантінгтоном у дослідженнях пе-

реходу від тоталітаризму до демократичного режиму ряду країн [17]. Серед проблем зворотності процесів трансформації він виділяв контекстуальність нації [Там само, с. 144]. Вкорінені у природі самого суспільства, його економіці, культурі та історії властивості, незалежно від форми правління, є унікальними для кожної країни. З цих міркувань, адаптація зарубіжного досвіду щодо реформи публічного управління може бути застосована досить опосередковано, оскільки зовсім інші вкорінені традиції відрізняють Україну та Польщу (на чий досвід дуже часто спираються в реформах державного управління).

Як зазначає О. Суший, зміни трансформації дедалі гостріше вступають у протиріччя із застарілими засобами регуляції соціальних відносин. За нових глобалізаційних умов суспільно-трансформаційні процеси супроводжуються зміною системоутворюючих чинників — соціально-матеріального (інституційного) та психосоціального. Вони визначають складний, нелінійний і флюктуаційний характер становлення нової психосоціальної культури державного управління в Україні. Нові системоутворюючі чинники ще недостатньо досліджені, їх майже не враховують як передумову розв'язання сучасних завдань реформування системи державного управління [15, с. 5]. Тобто тією мірою, якою змінюється людина, її ціннісні переконання, змінюються й суспільство та держава. Застосовуючи цю теорію до реформи децентралізації, можемо визначити, що крім інших факторів досягнення переваг від трансформації,

важливе місце належить трансформації суспільної свідомості. Аналізуючи власні соціологічні дослідження з проведення децентралізації на прикладі Миколаївщини, автор статті може стверджувати, що успішності досягли чи досягають ті територіальні громади і такою мірою, де вдалося вплинути на психосоціальні характеристики мешканців, їх ментальні погляди на проведення реформи з боку лідерів громад, де рівень усвідомленості змісту реформи, дій влади та громади значно вищий, ніж в інших, менш успішних громадах.

Фактор нерівномірності в проведенні реформ також можна пояснити структурою та формами їх трансформацій, в яких з певною мірою відображаються домінуючі в даному соціумі форми адаптивної поведінки великих груп людей. Аналіз можливих соціетальних форм такої поведінки дав підставу для виділення п'яти типів адаптивних процесів: ідентифікації, індивідуалізації, інвестиції, маргіналізації та девіації [5, с. 8]. Враховуючи, що соціетальна психіка представлена як відкрита система, в якій усі перелічені структурні компоненти взаємопов'язані і взаємозалежні, всім їм різною мірою притаманна властивість швидко змінюватись і реагувати на соціальну ситуацію [Там само]. Тобто, це свідчить, що будь-яка територіальна громада має можливість та здатність подолати власні соціальні конфлікти, пов'язані з реформою, та бути достатньо успішною і отримати усі можливі вигоди.

Висновки. Не існує чітких показників та відповідей на питання, чому в одних громадах вдалося попередити соціальний конфлікт, що закла-

дений в адміністративно-територіальній реформі, чому відзначається різна відкритість територіальних громад для модернізації та трансформації, чому одні готові до децентралізації, а інші громади — ні. І що характерно, ці різні психосоціокультурні чинники є різними для громад у межах одного регіону, а інколи — і межах одного району, як це відбувається, наприклад, у Миколаївській, Херсонській, Одеській областях. Таким чином, актуальними надалі є дослідження психосоціокультурних характеристик тих громад, які не готові до проведення реформи децентралізації, або де наявний певний соціальний конфлікт з приводу модернізації та включеності у всезагальний національний процес.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

---

1. *Афонін Е. А., Суший О. В., Усаченко Л. М.* Закономірності та особливості суспільно-трансформаційних процесів в Україні [Електронний ресурс] / Е. А. Афонін, О. В. Суший, Л. М. Усаченко // Український соціум. — 2011. — № 3 (38). — Режим доступу: http://www.ukr-socium.org.ua/stok/Aktual/Afonin_4_2011.pdf
2. *Афонін Е. А.* Соціетально-психологічний чинник трансформації і соціетальна структура кризового суспільства / Е. А. Афонін, А. Ю. Мартинов // Соціальна психологія. — 2007. — № 1. — С. 3–11.
3. *Белл Д.* Грядущее постиндустриальное общество. Опыт социального прогнозирования / Д. Белл; пер. с англ. — 2-е, изд. испр. и доп. — Москва: Academia, 2004. CLXX. — 788 с.

4. *Дарендорф Р.* Современный социальный конфликт. Очерк политики свободы / Р. Дарендорф; пер. с нем. — Москва: РОССПЭН, 2002. — 288 с.
5. *Донченко Е. А.* Социетальная психика как предмет социологического анализа: автореф. дис. ... д-ра социол. наук / Е. А. Донченко. — Киев, 1994. — 35 с.
6. *Дюркгейм Е.* Социология. Ее предмет, метод, предназначение / Е. Дюркгейм; пер. с фр., сост. послесл. и прим. А. Б. Гофмана. — Москва: Канон, 1995. — 352 с.
7. *Инглхарт Р.* Модернизация, культурные изменения и демократия: Последовательность человеческого развития / Р. Инглхарт, К. Вельцель. — Москва: Новое изд-во, 2011. — 464 с.
8. *Козер Л. А.* Функции социального конфликта / Л. А. Козер; пер. с англ. О. Назаровой; под общ. ред. Л. Г. Юнина. — Москва: Дом интеллектуальной кн.: Идея-пресс, 2000. — 295 с.
9. *Крозье М.* Современное государство — скромное государство. Другая стратегия изменения // Антология мировой политической мысли: в 5 т. — Москва: Мысль, 1997. — Т. 2. — С. 699.
10. *Лебон Г.* Психология народов и масс / Г. Лебон. — Москва: Макет, 1995. — 320 с.
11. *Маффесолі М.* Околдованность мира, или Божественное социальное / М. Маффесолі; пер. с фр. І. І. Звонаревой // Социо-Логос. — Москва: Прогресс, 1991. — С. 133–137.
12. *Парсонс Толкотт.* Понятие общества: компоненты и их взаимоотношения Talcott Parsons. The Concept of Society: The Components and Their Interrrelations. In: T. Parsons. Societies: Evolutionary and Comparative Perspectives. Englewood Cliffs (NJ): Prentice-Hall, 1966. — P. 5–29 / пер. Н. Л. Поляковой. — THESIS, 1993. — Вып. 2 (англ. The Concept of Society: The Components and Their Interrrelations, 1966) — http://ecsocman.hse.ru/data/876/582/1217/2_2_1pars.pdf
13. *Смелзер Н.* Социология / Н. Смелзер; пер. с англ. — Москва: Феникс, 1994. — 688 с.
14. *Сурмін Ю.* Можливості постмодернізму як методології в сучасному державному управлінні [Електронний ресурс] / Ю. Сурмін // Освіта регіону. — 2009. — № 3. — С. 6–12. — Режим доступу: <http://www.social-science.com.ua>
15. *Сушій О.* Психосоціальна культура державного управління: монографія / О. В. Сушій. — Київ: Світогляд, 2012. — 344 с.
16. *Турен Ален.* Возвращение человека действующего. Очерк социологии / Ален Турен. — Москва: Научный мир, 1998. — 204 с.
17. *Хантингтон С.* Третья волна. Демократизация в конце XX века / С. Хантингтон. — Москва: Рос. полит. энцикл. (РОССПЭН), 2003. — 368 с.
18. *Galtung J. (1998) After Violence: 3R, Reconst> ruction, Reconciliation, Resolution. Coping With Visible and Invisible Effects of War and Violence.* Princeton, NJ : TRANSCEND.